

İramin İsayev,
Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin
Ümumi pedaqogika kafedrasının müdiri,
Professor

Qərbi Azərbaycan məfhumunun işlənməsi bu dövrlərə təsadüf etsə də, Cənubi Qafqazda tarixən böyük bir ərazini özündə birləşdirir. Şimali və Cənubi Azərbaycan kimi, Qərbi Azərbaycan da xalq maarifi və məktəb təhsili sahəsində özünəməxsus inkişaf yolu keçib. Qərbi Azərbaycanda məktəbi bütöv Azərbaycan maarifinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla özünü göstərən pedaqoji yeniliklər bura da nüfuz edib. Zaqafqaziya İrəvan məktəbləri və məktəbdarları bəzi yenilikləri ilə həтта irəli gedirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında QTD-nin bərpası ilə əlaqədar İrəvanda yeni məktəblər açılmağa başlayır. Bu isə 1867-ci ildə Qafqaz məktəbləri üçün təsdiq edilmiş nizamnamədə öz ifadəsini tapır. Nizamnaməyə görə, Tiflis, Stravropol, Kuban, Kutaisi, Bakı şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan məktəblər direktoriyasının da yaradılması təsdiq edir. Nəhayət, mərkəzi hökumətin 1876-cı il 27 yanvar tarixli yeni qərarı əsasında Qafqaz tədris dairəsində yuxarıda qeyd olunan şəhərlərlə yanaşı, İrəvan-Yelizavetpol (Gəncə) xalq məktəblər direktoriyası təsis edildi. Bu da İrəvanda (azərbaycanlılar üçün) dövlət məktəblərinin yaranmasına səbəb oldu. 1881-ci ildən müəllimlər seminariyası, gimnaziyalar, o cümlədən qız gimnaziyası, pansionatlar, Rus-Azərbaycan məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının Qərbi Azərbaycanda pedaqoji mühitin formalaşmasında xüsusi rolu olub.

Bu baxımdan pedaqoji elmlər doktoru Həsən Bayramovun bu yaxınlarda nəşr edilmiş "İrəvan Müəllimlər Seminariyası: milli maarifçiliyin genezisi və prioritetlərin paradiqması" monoqrafiyası mühüm elmi, ictimai, siyasi əhəmiyyəti ilə seçilir. Monoqrafiyada İrəvan Müəllimlər Seminariyasının yaranma və inkişaf tarixindən, Azərbaycan mədəniyyəti və maarifi sahəsindəki xidmətlərindən, xüsusilə yeni tipli milli maarifçiliyin təşəkkülü və inkişafı prosesindən bəhs olunur. Üç fəsil, yeddi yarım fəsildən ibarət olan bu tədqiqat işinin birinci fəslində "İrəvan Müəllimlər Seminariyasının yaranmasının ictimai-maarifçi genezisi" olmaqla "Çarizmin Azərbaycanı işğalından sonra yeni tarixi-maarifçi transformasiyaya keçid", "Tarixi-maarifçi proses kontekstində yeni tipli təhsilin ilkin şəkələşməsi" və "İctimai maarifçi hərəkatın tipologiyasının ümumi nəzər" adlanan üç yarım fəsilə əhatə edir.

Monoqrafiyanın iki yarım fəsildən ibarət "Çar Rusiyası dövrü İrəvanda müəllim hazırlığının milli-kreativləri" adlanan ikinci fəslində İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun yaranmasını maarifçilik zəminində şərtləndirən amillər, İrəvan və Qori Müəllimlər Seminariyaları üzrə paralellər aparılmaqla ciddi elmi qənaətlər ortaya qoyulub.

Nəhayət, "İrəvan milli, ictimai-maarifçi mühitinin tarixi missiyası" adlanan üçüncü fəslin "İrəvan Müəllimlər Seminariyasının azərbaycanlı müəllim kadrlarının hazırlığının rolu" və "İrəvan ictimai-maarifçi mühitinin prioritetlərinə yekun baxış" adlanan yarım fəsillərində

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının milli məktəb tarixində rolu

problemin əhatəli tədqiqi təmin edilib.

Monoqrafiyanın elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyli "Böyük maarifçi ənənələr və yeni realiaqlar" adlı ön sözündə yazır: "Pedaqoji elmlər doktoru Həsən Bayramovun monoqrafiyasını bu sahədə aparılan uğurlu tədqiqatlardan biri kimi dəyərləndiririk. Monoqrafiyada İrəvan Müəllimlər Seminariyasının yaranmasının ictimai-pedaqoji əsaslarına aydınlıq gətirilib, kitabda yeni tipli tarixi-maarifçi proseslər zəminində dini və dünyəvi təhsilin şəkələşməsi ardıcılıqla təhlil edilib. Semina-riyanın yaranması və onun simasında yeni ictimai-pedaqoji mühitin formalaşmasının başlıca inkişaf mərhələlərinin əsasında seminariyanın müəllimlər və məzunları olmuş maarifçi ziyalıların tarixi xidmətlərinə dair məlumatlar respublika elmi-pedaqoji ictimaiyyətinə təqdim edilib". Seminariyanın simasında problemin öyrənilməsi qəza məktəbi, progimnaziya, gimnaziya və yeni tipli mədrəsə təhsili-nin tamamladığı İrəvan ictimai-maarifçi mühitini, onu formalaşdırın maarifçi pleyadını, eləcə də onun bazasında sonralar Sovet dövrü Ermənistandakı azərbaycanlı maarifçi mədəniyyəti haqqında ətraflı elmi məlumatlara malik olmaq deməkdir. Bu həm də araşdırmalarda milli-siyasi-tarixi paradiqmanın təlqin etdiyi çağırışların yüksək səviyyəsini qorumaq və onları sonrakı nəsillərə ötürməklə əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində İrəvanın azərbaycanlı ziyalıları həm müəllimlik edir, həm Azərbaycan dilli qəzet və jurnalların İrəvanda və Naxçıvanda yayılmasına səy göstərir, həm "Lək-lək" jurnalının simasında yeni maarifçi-ictimai baxışların formalaşmasına cəhd edir, həm də yeni tədris-metodiki vəsaitlərin tərtibatı ilə məşğul olaraq İrəvan təhsil müəssisələrinin, o cümlədən qəza məktəblərinin, gimnaziya və seminariyanın tədris-metodiki vəsaitlərlə təmin olunmasına çalışırdılar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı sərəncamda deyildiyi kimi, 1881-ci ilin noyabr ayında fəaliyyətə başlayan İrəvan Müəllimlər Seminariyası Çar hakimiyyətinin bölgədəki məraqları naminə yaradılmasına baxmayaraq, 40 ilə yaxın müddətdə hazırladığı müasir dünyagörüşündə və düşüncə tərzinə malik yüksəkixtisaslı milli müəllim kadrları ilə azərbaycanlıların üstünlük təşkil et-

diyi İrəvan maha-lında ədəbi-ictimai, elmi-mədəni həyatın ənənəvi dolğunluğunun və canlılığının qorunub saxlanılmasında təqdirəlayiq xidmətlər göstərmiş, pedaqoji fikir salnaməmizə yaddaqalan səhifələr yazıb. Seminariyanın şəriət və Azərbaycan dili müəllimi Axund

Məmmədbağır Qazızadə, İrəvan dini və qanunvericilik Məclisinin sədri Axund Məmmədağlı Qazızadə, eləcə də dövrün qabaqcıl maarifçiləri İsmayıl bəy Şəfəbəyov, Cahangir Ələkbəbəyov, quberniyaya daxil olan qəza qaziləri se-minariyanın müəllim və şagird kontingentinin formalaşmasında mühüm rol oynayıblar. Yeri gəlmişkən, İrəvan gimnaziyasının müəllimi Firudin bəy Köçərli və Uluxanlı kənd məktəbinin müəllimi Cəlil Məmmədquluzadə seminariya ilə yaxından əməkdaşlıq ediblər. İlk dövrlərdə kənd məktəblərini müəllim kadrları ilə təmin etmək üçün Axund Məmmədbağır Qazızadənin rəhbərliyi ilə ekstern imta-han mərkəzi də burada fəaliyyət göstərmiş, bir çox savadlı gənclərə ibtidai məktəb müəllimi sertifikatı verilib.

Göründüyü kimi, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının azərbaycanlı müəllim və məzunları məktəb və pedaqoji fikir tariximizə xüsusi töhfələr verib. Seminariyanın yubileyinin keçirilməsi öz də Respublikamızda elmi-pedaqoji və milli-mədəni irsimizə, o cümlədən bir çox müsbət və mənfi mə-qamları olan rusdilli təhsil tarixinə baxış olaraq da çox vacibdir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının əyalətdə formalaşan digər rusdilli şəhər və kənd məktəblərinin azərbaycanlı müəllim və məzunları yeni tipli milli maarifçiliyimizin tarixi təşəkkülü prosesində ölkənin başqa iri yaşayış məskənlərində fəaliyyət göstərən ziyalılarımızla birlikdə tarixi xidmətlər göstəriblər.

İrəvan və Qori Müəllimlər Seminariyalarının bu sahədəki xidmətləri ilə bağlı paralellərin aparılması ilə hər iki seminariyanın birlikdə məktəb və pedaqoji fikir tariximizdəki roluna da nəzər salmaq məqsədi daşıyılıb.

Tədqiqatda çar Rusiyası dövrü rus-tatar və rus-müsəlman məktəblərinin şəkələşməsi prosesi-nə nəzər salınmaqla mədəni-maarifçi prosesin yenilənməsində dövrü mətbuatın, pedaqoqlarımızın yazdıqları dərslər vəsaitlərinin, ədəbi-bədii nümunələrin roluna da işıq salınıb.

Axund Molla Məhəmmədbağır Qazızadənin, Firudin bəy Köçərlinin, Mirzə Cəlilin, Mirzə Həsən Rüşdiyyenin, Mirzə Abbas Məmmədzadənin, Mirzə Kazım və Mirzə Cabbar Əsgərzadələrin, Molla İsmayıl Hacı Kazımovun, Mirzə Cabbar Məmmədzadənin... simasında

İrəvan ictimai-maarifçi mühitinin yeni maarifçilik hərəkatındakı xidmətlərinə xüsusi diqqət yetirilib, maarifçiliyin nəzəri-tarixi inkişaf tendensiyasına elmi-pedaqoji aspektdən nəzər salınıb.

Hər şeydən öncə qeyd edilib ki, çarizmin Şimali Azərbaycanda yürütdüyü təhsil siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri Rusiyalaşdırma, yəni ruslaşdırma, xristianlığın yayılması ilə milli ucqar-larda pravoslav dəyərlərinin yerləşdirilməsi və rus ruhunun təlqin edilməsi, mütəlqiyətçilik ideologiyasının aşılması ilə müti təbəələrin yetişdirilməsi idi. Dünyəvi təhsil pərdəsi altında böyük dövlətçi-lik ideologiyası, xüsusilə imperiya mənavi dəyərləri və rus məneviyyatı beyinlərə yeridildi.

İrəvan ictimai-maarifçi mühitinə rəğmən görürük ki, Azərbaycanda yürüdü-lən rus təhsil siyasəti mərzələrinə uyğun uğurlu hesab edilmir. Bu uğursuzluqların əsas səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, çar hökuməti müsəlman-türk əhali-si üçün açılan məktəblərə birtərəfli, ögey münasibət bəslə-yir, bu məktəblərin maliyyələşdirilməsi, onların şagird və müəllim kontingentlərinin hüquq və səla-hiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində güclü ayrı-seçkiliyə yol verirdi.

Bütün müsəlman milli ucqarlarında olduğu kimi, İrəvanda da çar hökuməti yerli ənənəvi və modern (usuli-cədid-H.B) təhsil müəssisələrinə son dərəcə mənfi münasibət bəsləyir, onları öz nəzərəti altına almağa çalışır, yerli əhalinin müxtəlif nümayəndələri tərəfindən məktəblər və digər təhsil müəssisələrinin yaradılması qarşısında min bir cür əngəl və maneələr törədir, gəlmə ermənilər üçün fərqli siyasət aparılırdı.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində çarizmin Azərbaycanda yürütdüyü maarif işinə münasibə-tinin müstəmləkəçi xarakter daşması həm də onda təzahür edirdi ki, az qala yüzillik çar müstəmləkəçiliyi dövründə burada əhalinin dünyəvi təhsilə tələbatını ödəyəcək geniş məktəblər şəbəkəsi ya-radılmadı, orta məktəbləri az qala barmaqla saymaq olardı. Orta ixtisaslı müəllim kadrları hazırlayacaq seminariyaların sayı bundan da az idi. Nəhayət, əhalinin bütün marağına, dövrün kəskin tələbatına baxmayaraq, çar hökuməti yüzillik hakimiyyəti dövründə Cənubi Qafqazda, o cümlədən də Azərbaycanda bir dənə də olsun ali təhsil müəssisəsi yaratmadı.

Rusiya işğalı dövrü Azərbaycana yönəlik təhsilə baxışın prioritetlərinin müəyyən edilməsi müasir təhsil quruculuğu kontekstində çox vacibdir. Unifikasiya niyyətindən qaynaqlanan ikili standartlar-dan milli kimlik uğrunda mübarizəni ehtiva edən tarixi-pedaqoji paradiqmanın formalaşmasınadək aparılan mücadilədə, yeni 200 illik bir dövrdə xalqımız iki imperiyanın - Çar və Sovet imperiyanı-nın, sonralar da bəzi yaxın qonşuların məlum basqılarına baxmayaraq şərəfli yol keçib, çağdaş, modern dövlət nümunəsini ortaya qoya bilib. Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra müasir pedaqoji elmin tələblərinə cavab verən yeni milli təhsil quruculuğu mövcud tarixi təcrübə nəzərə alın-

madan, sözsüz ki, müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilə bilməzdi. Çünki Azərbaycanda dünyəvi ibtidai, orta və ümumtəhsil müəssisələrinin formalaşması prosesi məhz həmin dövrdə baş verib. Zaman keçdikcə dünyəvi məktəb dini təhsilin dominant, hakim rolunu tam aradan götürməklə, Avropa meyilli təhsilin təşəkkülünü təmin edib, məhz bu tarixi təcrübə müsbət və mənfi cəhətlərlə həm Azərbaycan De-mokratik Respublikasında, həm də sonralar Sovet Azərbaycanında milli təhsil quruculuğu prosesi üçün ciddi zəmin olub.

Həmin tarixi dövrdə Azərbaycanda ictimai tərbiyənin və təhsilin istiqamətinin bütövlüklə dəyişməsi nəzərə çarpır. Təhsil ənənəvi, yəni orta əsr müsəlman dövrünün nümunələrinə arxalanan formadan sosiumun aktual tələblərinə cavab verən dünyəvi təhsil sistemində doğru böyük təkamül yolu keçib.

Beləliklə, çarizmin İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalı nəticəsində İrəvan quberniyasının yaradılması ilə regionda yaranmış siyasi-ictimai-tarixi vəziyyət ərəb-farsdilli müsəlman təhsilinə rusdilli rəsmi təhsilə tarixi transformasiya mərhələsinə keçməklə İrəvanın ictimai-maarifçi mühiti də yeni prioritetlərin paradiqması zəminində formalaşmağa başladı. İrəvan ərazisindəki rusdilli təhsil müəssisələri, xüsusilə müəllimlər seminariyası da bu prosesin nəticəsi olaraq nəinki İrəvanda, ətraf ərazilərdə, xüsusilə Naxçıvanda yeni maarifçi mühitə müsbət təsirini göstərdi. Mirzə Həsən Rüşdiy-yənin simasında üsuli-cədid maarifçi hərəkatı zəminində yeni maarifçi arealın - İrəvan-Naxçıvan-Təb-riz maarifçi arealının təsir dairəsini təmərküzləşdirdi. Dövrün maarifçi hərəkatının aparıcı simalarından olan yuxarıda göstərdiyimiz Mirzə Həsən Rüşdiyyə mütərəqqi təlim-tərbiyə üsullarını yaymaq məqsədinə rəğmən, İrəvana gəlib, dövrün pedaqoji elmin yeniliklərini öyrənib, nəzəri biliklərini artırır. Öz nəzəri biliklərini təcrübədə yoxlamaq üçün həтта İrəvanda məktəb açır. Həmin məktəb qısa müddətdə İrəvan pedaqoji ictimaiyyətinin rəğbətini qazanıb. Nəhayət, kifayət qədər elmi-pedaqoji və təcrübə bilik qazanaraq Təbrizə qayıdıb, Cənubi Azərbaycanda məktəbdarlıq fəaliyyətini davam etdirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan və Qərbi Azərbaycan pedaqoji mühitinin qabaqcıl nümayəndələri öz fəaliyyətini bir məkənlə məhdudlaşdırmayıb, digər ərazilərdə yaşayan həmvətənlərinin də məktəb, elmə, təhsilə olan ehtiyaclarını ödəmək üçün ciddi cəhd göstərirlər.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, Cənubi Azərbaycandan gəlib İrəvanda məktəb açaraq, yeni təlim üsullarını öyrənib vətəne qayıdanlar olduğu kimi, İrəvandan Təbrizə və ya Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərinə gedib, İrəvan pedaqoji mühitinin zəngin təcrübəsinin təbiiq sahəsində fəaliyyət göstərənlər də olub. Belə şəxsiyyətlərdən biri də İrəvanda anadan olmuş, gənclik illərindən başlayaraq müəllim kimi fəaliyyət göstərən - Cabbar Baxçəbani İrəvani olub. Cabbar Baxçəbani İrəvanda göstərdiyi pedaqoji maarifçilik fəaliyyəti ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycan maarifçilik tarixində özünəməxsus yer tutub.

Bu da bir daha sübut edir ki, İrəvan Müəllimlər Seminariyası geniş əhatə dairəsinə malik olmaqla, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji mühitin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edib.